

Baltijos vokiečių „repatriacija“ po pakto pasirašymo: nauja nacių demografinė politika ar iš anksto sukurtų planų įgyvendinimas?

I

1939 m. spalio mėnesį pasakytoje Reichstache kalboje reicho kancleris Adolfas Hitleris etnografinės situacijos reorganizavimą Rytų Europoje įvardijo kaip „vieną svarbiausių uždavinių“. Emigracija, arba gimtosios vietos palikimas arba, anot propagandos, „atsiliepimas į fiurerio kvietimą“ ir „grįžimas namo į reichą“, buvo vienas etninės reorganizacijos aspektų. Kitą šios reorganizacijos aspektą sudarė naujos gyvenamosios vietos „vokiečių tautybės piliečiams, kuriems gresia pavojus“, problemos sprendimas. Ta nauja gyvenamąja vieta galėjo būti reichas ar bet kuri kita okupuota teritorija.

Estijos¹ ir Latvijos² vokiečių išvykimas į Vokietiją žymi masinio Rytų Europos³ gyventojų išskeldinimo iš vienos vietos į kitą pradžią. Baltijos „repatriantai“ iš pradžių buvo įkurdinti regionuose, kuriuos Vokietija aneksavo iš Lenkijos spalio 12 d. (buvęs „Lenkijos koridorius“, kurį Vokietija prarado po Versalio sutarties). Aneksuotos žemės tapo reicho Dancingo–Vakarų prūsų ir Vartegau provincijomis. Norint įkurdinti Baltijos vokiečius ir atlyginti jiems už paliktą nuosavybę Estijoje ir Latvijoje, reikėjo išskeldinti, prieš tai konfiskavus turtą ir nuosavybę, aneksuotų žemių lenkus ir žydus į kitus okupuotos Lenkijos regionus – Bendro valdymo teritoriją (nuo 1940 m. birželio ir vėliau). Didėjant etninių vokiečių (toliau –

Volksdeutsche) srautui atitinkamai daugėjo išskeldinamų lenkų ir žydų. Šis procesas kėlė vis didesnes problemas technokratams, atsakingiems už išskeldinimą, ir skatino juos ieškoti radikalesnių klausimo sprendimų. Tai ypač buvo susiję su tolesne žydų ateitimi.

Po Baltijos vokiečių 1940 m. pirmaisiais mėnesiais pasipylė vokiečiai iš Volynės, Galicijos ir Narevo, o vasarą – iš Besarabijos ir Bukovinos žemių, kurias sovietai aneksavo iš Rumunijos, ir Rumunijai priklausančios Dobrudja teritorijos. Prie anksčiau išvardytų repatriantų pagaliau 1941 m. pradžioje prisijungė vokiečiai iš Lietuvos ir vėlyvieji kolonistai iš Estijos ir Latvijos. 1941 m. kovo mėnesį *Volksdeutsche* skaičius išaugo maždaug iki 500 tūkst. Pusė jų tebegyveno stovyklose (256 257), nors 408 tūkst. lenkų ir žydų buvo išskeldinta į Bendro valdymo teritoriją⁴.

Taigi šiandien tyrinėtojai neatsitiktinai sieja sistemingo žydų naikinimo pradžią su Vokietijos–SSRS paktu ir su Rytų Europos etniniu reorganizavimu. Baltijos vokiečių iš Estijos ir Latvijos perkėlimas į aneksuotas teritorijas Lenkijoje – naujas Vokietijos reicho provincijas – inicijavo šį procesą⁵. Vargu ar esama ryšio tarp masinio psichiškai nesveikų ligonių naikinimo Dancingo, Šviniundės ir Ščecino uostamiesčių ligoninėse ir Baltijos vokiečių atvykimo. Tačiau vietinės valdžios atstovai pasinaudodami situacija pagreitino ligoninių išvalymą⁶.

II

I klausimą, kodėl repatriacija į Vokietijos reichą prasidėjo būtent iš Baltijos šalių, nerasime atsakymo gausioje literatūroje repatriacijos tema. Gal tai visiems savaime aiškus dalykas, jog naująją gyventojų politiką turėjo inicijuoti būtent Baltijos vokiečių pajudėjimas. (Ar 1939 m. rugsėjį Baltijos vokiečiams grėsė didesnis pavojus nei kitiems užsienyje gyvenantiems vokiečiams, kai Estija ir Latvija buvo dar nepriklausomos valstybės?)

Pasirodžius Erhardo Kroegerio memuarams⁷, tarp istorikų įsivyravo versija, jog posūkis Vokietijos politikoje *Volksdeutsche* klausimu įvyko 1939 m. rugsėjo 25 d. Tą dieną fiurerio štabą Sopote aplankė Baltijos vokiečių nacionalsocialistinio judėjimo lyderis dr. E. Kroegeris iš Latvijos. Jo misija buvo informuoti SS reichsfiurerį Heinrichą Himmlerį apie padėtį Latvijoje⁸. Po jų susitikimo H. Himmleriui pavyko įtikinti Hitlerį „repatrijuoti“ Estijos ir Latvijos vokiečius į reichą. Vėliau Berlyne vykusių derybų metu nutarta Baltijos vokiečių „modelį“ pritaikyti kitoms etninėms vokiečių grupėms⁹.

Kyla klausimas, kodėl pirmaisiais „repatriantais“ netapo Volynės, Galicijos ar Narevo vokiečiai, kurie atsidūrė Raudonosios armijos okupuotoje Lenkijos teritorijoje? Kodėl pirmiausia buvo pakviesti Estijos ir Latvijos, o ne Lietuvos vokiečiai? Juk pats J. Stalinas derybose su J. von Ribbentropu 1939 m. rugsėjo 27 d. minėjo, kad, Vokietijai ir Rusijai susitarus teritorijų pasikeitimo klausimu, pirmiausia bus aneksuota Lietuva¹⁰.

III

Prieš atsakant į šį klausimą, pirmiausia reiktų pakalbėti apie nacionalsocialistų partijos planus ir politiką *Volksdeutsche* klausimu, kai dar nebuvo pasirašytas 1939 m. rugpjūčio 23 d. Molotovo–Ribbentropo paktas.

1. Jau nuo Veimaro Respublikos laikų Vokietijos vyriausybė ir specialiai įkurtos organizacijos (pvz., *Verein fuer das Deutschtum in Ausland* – VDA) rūpinosi etninių vokiečių bendruomenių interesais užsienyje¹¹. Nacionalsocialistams atėjus į valdžią, ši veiklos sfera buvo dar labiau išplėsta. Antai 1935 m. buvo įsteigta speciali institucija – Ryšių su etniniais vokiečiais tarnyba (*Volksdeutsche Mittelstelle* – VoMi). Rūpindamasi *Volksdeutsche* reikalais, taip pat jų kultūriniu ir ekonominiu gyvenimu, Vokietija stengėsi padaryti tas etnines bendruomenes priklausomas nuo reichs, kad prireikus galėtų panaudoti jų lojalumą savo politiniams interesams. (Plg. Sudetų vokiečiai.) Tuo metu reichas nebuvo suinteresuotas, kad tos žmonių grupės grįžtų į Vokietiją.

2. Ši VoMi vykdoma politika nevisiškai sutapo su NSDAP ir Hitlerio toli siekiančiais planais suvienyti visus vokiečius į vieną vokiečių rasę. „Mein Kampf“ Hitleris rašė: „Vienas kraujas reikalauja vieno reichs“. Prieš karą dalis šio plano buvo įgyvendinta aneksuojant kaimynines teritorijas, kuriose gyveno daug vokiečių, kaip antai Saarlandas, Austrija, Sudetai, Bohemija ir Moravija bei Lietuvos Klaipėdos jūrų uostas.

H. Himmleris teigė, jog tauta yra vienas nedalomas gyvas organizmas, susidedantis iš atskirų individų. Visi vokiečiai, kad ir kur jie gyventų, priklauso šiam organiškam tautos kūnui. Pagal pradinę apibrėžtį tautos sąvoka priklausė kultūros sąvokai ir jos apibrėžties kriterijų sudarė vokiečių kalba ir vokiškasis paveldas. Pasak nacių, tauta apibrėžiama rasiniu požiūriu. Taigi biologinis veiksnys lėmė individo priklausymą ar nepriklausymą vokiečių tautai. Gimęs vokiečiu visada ir liks vokiečiu, ir jokios dirbtinės kliūtys, kaip antai valstybių sienos, negali suskaldyti tautos¹².

3. Baltijos vokiečių persikėlimas dažnai lyginamas su Pietų Tirolio vokiečių istorija; dėl jų Vokietija ir Italija susitarė jau 1939 m.

birželio 23 d. Tačiau ši paralelė ar net užuomina į ją turi keletą skirtumų. Visų pirma, pats Benito Mussolini pasiūlė Hitleriui evakuoti Pietų Tirolio vokiečius. Hitleris sutiko siekdamas politinių tikslų ir parodydamas savo gerą valią, kad būtų išsaugota Vokietijos–Italijos sąjunga¹³. Antra, kol vyko Pietų Tirolio vokiečių registracija, Estijos ir Latvijos vokiečių „repatriacija“ buvo visiškai baigta.

Pagal planą Pietų Tirolio vokiečių „repatriacijai“ buvo skirta daugiau laiko ir ji turėjo vykti keliais etapais. Evakuoti asmenys turėjo būti įkurdinti Vokietijos reiche arba Austrijoje. Buvo manoma, jog Baltijos vokiečių „repatriacijos“ patirtis padės įvykdyti prisiimtus įsipareigojimus Pietų Tirolio vokiečių klausimu. Tačiau susidariusi situacija privertė H. Himmlerio ekspertus pradėti kurti konkrečius evakuacijos ir įkurdinimo planus bei tam reikalui skirtas struktūras.

4. Vėliau *Volksdeutsche* problemų sprendimas buvo susietas su darbo jėgos žemės ūkyje ir pramonėje trūkumo likvidavimu. 1939 m. pradžioje buvo apskaičiuota, jog Vokietijai trūksta 550 tūkst. papildomų darbo rankų. Natūralus toks darbo rezervas buvo etniniai vokiečiai, gyvenantys už reicho ribų. Analizuodamas būdus, kaip būtų galima įgyvendinti Hitlerio iškeltus uždavinius, Ulrichas Greifeltas, H. Himmlerio asmeninio štabo narys, atsakingas už *Ketverių metų plano* vykdymą, samprotavo: kam gi naudotis „svetimos rasės darbu“, kai galima susigrąžinti apie 30 tūkst. „savos rasės vokiškųjų darbo rankų“, kurios „iš dalies padėtų įvykdyti fiurerio uždavinius“¹⁴.

Iš visa to galime daryti išvadą, jog pasirašant Nepuolimo sutartį tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos bei sutarties papildomus slaptuosius protokolus 1939 m. rugpjūčio 23 d. nebuvo jokių išankstinių planų dėl Rytų Europos etninio reorganizavimo. Nacių–sovietų paktas buvo reikalingas tam, kad būtų galima pradėti karą, t. y. išspręsti vadinamąjį Lenkijos klausimą. Šis paktas at-

vėrė Vokietijai kelią siekti savo tikslų užsienio, karinėje bei žaliavų politikoje.

Tačiau pasaulio vokiečių suvienijimo idėja egzistavo jau seniai, kaip sudedamoji nacionalsocialistų rasinės ideologijos dalis arba kaip būdas išspręsti darbo jėgos stygiaus problemą. O kaip parodė Vokietijos ir Italijos susitarimo dėl Pietų Tirolio vokiečių patirtis, politinis etninių grupių klausimo sprendimas galėjo būti panaudotas valstybinių konfliktų sumažinimui arba net jų likvidavimui. (Šią mintį pasąmonėje puoselėjo Hitleris, pasirašydamas 1939 m. rugsėjo mėn. sutartį su Sovietų Sąjunga.)

IV

Kadangi E. Kroegeris buvo kilęs iš Latvijos, panagrinėkime vokiečių tautinės mažumos evoliuciją ir padėtį Latvijoje¹⁵. 1939 m. Latvijoje gyveno 60 tūkst., o Estijoje – 18 tūkst. vokiečių.

1. Po Pirmojo pasaulinio karo Baltijos vokiečiai galėjo rinktis asimiliaciją arba tautiškumo išlaikymą¹⁶. Jie pasirinko antrąjį kelią, kurio kintant demografinėi ir ekonominei situacijai darėsi vis sunkiau laikytis. Jau trečiojo dešimtmečio pradžioje Baltijos vokiečių bendrija tapo finansiškai priklausoma nuo Vokietijos reicho. Bendrijos finansinė priklausomybė vis didėjo ir netrukus net 60 proc. jos biudžeto sudarė lėšos iš reicho.

2. Hitleriui perėmus valdžią, nacionalsocialistų judėjimas paplito ir Latvijoje. Judėjimas ypač buvo populiarus tarp jaunimo. Dėl ryšių VoMi tarnyboje E. Kroegeris 1937 m. tapo įtakingiausiu asmeniu Tautos bendruomenės veikloje ir pamažu jo iniciatyva nacionalsocialistų judėjimo nariai buvo paskirti vadovauti svarbiems bendruomenės padaliniams. Tai ypač lietė jaunimo ir Kaimyninių bendruomenių organizacijų veiklą. E. Kroegeris atvirai ragino organizacijos na-

rius nebūti lojaliaus Latvijai tikėdamasis su Hitlerio pagalba įgyvendinti savo planus¹⁷.

3. Nacistinės Vokietijos tautinės politikos ekspertai nustatė, jog iš visų Baltijos vokiečių Latvijos vokiečių padėtis buvo netvirčiausia. Antra vertus, buvo manoma, jog Latvija nesugebės ilgai išlaikyti savo nepriklausomybę¹⁸. (Be to, Baltijos vokiečių santykiai su Latvija taip pat buvo labai įtempti ir ypač pablogėjo po 1934 m. perversmo. Latvijos vokiečiai skundėsi, jog varžomos jų teisės, o Latvija savo ruožtu kaltino Vokietiją kišimusi į Latvijos vidaus reikalus.) Šiuo klausimu yra vienas labai svarbus dokumentas – „Specialus pranešimas. Gyventojų santykiai Baltijos valstybėse“¹⁹, kurį 1939 m. parengė reicho SS vadas, Vyriausiosios saugumo tarnybos šefas ir II-s (NO – Šiaurės rytų) skyrius. Šiame pranešime labai aiškiai išdėstytos galimos dvi alternatyvos Baltijos vokiečių ateities klausimu. Tarkim, jei Baltijos šalims pavyktų išsaugoti nepriklausomybę, tai Vokietija planavo visais įmanomais būdais remti tų šalių vokiečių bendruomenes, kad per jas Vokietija galėtų daryti įtaką atitinkamos šalies politikai. Antra vertus, jei padidėtų slavų įtaka tose valstybėse, tai norėdama išsaugoti rasės grynumą Vokietija turėjo būti pasirengusi evakuoti vokiečių bendruomenes iš tų šalių. (Kadangi, kaip žinome, paktas paliko Baltijos valstybes slavų įtakos sferai, tai beliko veikti pagal antrąją anksčiau išdėstytą alternatyvą.)

4. Grįžtant prie minėto dokumento, būtina paminėti, jog II-s (NO) skyrius buvo specialiai įkurtas 1937 m. Vyriausiojoje saugumo tarnyboje. Šis skyrius specializavosi Estijos ir Latvijos klausimais. (Šia privilegija naudojosi tik Baltijos vokiečiai.) Skyriaus personalą sudarė Estijos ir Latvijos vokiečiai, kuriems vadovavo dr. Friedrichas Buchardas, Latvijos vokiečiai. Apie skyriaus veiklą F. Buchardas tiesiogiai informuodavo Vyriausiosios saugumo tarnybos direktorių Reinhardą Heydrichą arba patį H. Himmlerį.

Skyrius glaudžiai bendradarbiavo su VoMi tarnyba. O tai reiškia, jog aukščiausieji SS vadai buvo puikiai informuoti apie padėtį Estijoje ir Latvijoje. (Peršasi išvada, jog tą patį galime pasakyti ir apie 1939 m. vasarą.)

V

Baltijos vokiečių „repatriacijos“ eiga parodė, kad šis procesas nebuvo iš anksto numatytas ir suplanuotas. Jį tiesiogiai nulėmė tuo metu susidariusi politinė situacija. Svarbiausias „repatriacijos“ šalininkas buvo SS reichsführeris H. Himmleris. Manoma, kad jis pasinaudojo susidariusia Baltijos šalyse padėtimi savo tikslams įgyvendinti. 1939 m. spalio 7 d. Hitleris paskyrė H. Himmlerį vyriausiuoju reicho komisaru vokiečių stiprinimo klausimais. Šios pareigos suteikė Himmleriui, t. y. SS, visas teises planuoti ir vykdyti etninę reorganizaciją (įskaitant žydų klausimą), kurią Himmleris paskelbė savo spalio 6 d. kalboje.

Rugpjūčio 23 d. pasirašytas nacių–sovietų paktas parodė, kad sudarant sutartį Hitleris vadovavosi politiniais, kariniais ir ekonominiais tikslais. Lenkijos užkariavimas atvėrė naujas galimybes tiems, kurie planavo ir vykdė rasinę politiką. Kad atkreiptų Hitlerio dėmesį į rasinės politikos įgyvendinimą, H. Himmleris turėjo išspręsti kai kurias iškilusias problemas. (Pirmiausia reikėjo įvykdyti Lenkijos teritorinį reorganizavimą, taip pat iškeldinti gyventojus.) Įvykių eiga Estijoje ir Latvijoje suteikė jam reikalingus argumentus.

Nesigilinant į detales ir nesileidžiant į kai kurių prieštaravimų ir neapibrėžtumų analizę, Baltijos vokiečių „repatriacijos“ įvykių eigą galima pavaizduoti taip:

Rugsėjo 16 d. Latvijos vokiečiai paduoda Vokietijos ambasadoriui skundą, jog latviai yra priešiška nusiteikę prieš juos ir jiems reikalinga Vokietijos globa²⁰. (Dirbtinai sukurta pa-

nika, jog „latvių ir žydų šovinistai“²¹ ketina keršyti vokiečiams, tęsėsi iki spalio 7 d.²²)

Rugsėjo 17 d. Raudonoji armija įžengia į Lenkiją.

Rugsėjo 18 d. Internuotas Lenkijos povandeninis laivas dingsta iš Talino.

Rugsėjo 19–22 d. Sovietų armija manevruoja prie Estijos sienų. Rugsėjo 24 d. Sovietų armija dar kartą demonstruoja savo jėgą prie Estijos sienos.

Rugsėjo 20 d. R. Heydrichas siūlo pakviesti E. Kroegerį į Sopotą.

Rugsėjo 21 d. R. Heydrichas pateikia instrukcijas žydų klausimu okupuotose teritorijose²³.

Rugsėjo 24 d., 21 val. Sovietai grasina Estijos vyriausybei.

Iš rugsėjo 25 į 26 d. H. Himmlerio ir E. Kroegerio naktiniai pokalbiai, po kurių įvyko Himmlerio pokalbis su Hitleriu.

Rugsėjo 26 d. Hitleris iš principo sutinka „išsaugoti“ Baltijos vokiečius.

Rugsėjo 26 d., 0.30 val. Stalinas pasiūlo vesti derybas dėl teritorinių mainų.

Rugsėjo 27 d. Ribbentropas atvyksta į Maskvą. (Sovietai pareiškia ultimatumą Estijai.)

Rugsėjo 28 d. Pasirašomas slapstasis Sovietų Sąjungos–Vokietijos protokolas dėl pasikeitimo gyventojais.

Rugsėjo 28 d. Hitleris duoda galutinį sutikimą Baltijos vokiečių klausimu, nes turėjo būti pasirašyta sutartis su Sovietų Sąjunga.

Rugsėjo 28 d. naktis į 29 d. Pasirašomas Estijos ir Sovietų Sąjungos abipusės pagalbos paktas.

Rugsėjo 29 d., 4 val. ryto. Hitleris paskelbia savo planus Lenkijos klausimu²⁴.

Rugsėjo 30 d. Maskva pareiškia ultimatumą Latvijai.

Spalio 5 d. Pasirašomas Latvijos–Sovietų Sąjungos abipusės pagalbos paktas.

Spalio 6 d. Hitlerio kalba Reichstage Europos etninio reorganizavimo klausimu.

Šią įvykių eigą galėtume komentuoti taip:

1. Planai išsaugoti reicho vokiečius ir Baltijos vokiečius egzistavo jau prieš tai. 1938 m. buvo svarstoma, ar nepasiuntus į Latviją laivų ir neapgynus tautiečių nuo latvių žiaurumo²⁵.

2. Sovietų grasinimai pirmiausia buvo nukreipti prieš Estiją. Kyla klausimas, kodėl gi Oskaras Lutzas, Estijos nacionalsocialistinio judėjimo lyderis, nebuvo pakviestas į Sopotą?

3. Ką naujo galėjo pasakyti E. Kroegeris apie padėtį Baltijos šalyse, kai visa reikalinga informacija apie šias šalis buvo parengta iki rugsėjo 26 d.²⁶? (Juk Vyriausiosios saugumo tarnybos II-s (NO) skyriaus Estijos ir Latvijos poskyriai nuolat informuodavo R. Heydrichą ir H. Himmlerį apie įvykius tose šalyse.) Himmlerio vadovaujamose tarnybose buvo svarstoma teritorijos atsisakymo sovietų naudai galimybė – perleisti teritoriją, bet ne asmenis, kurie norėjo būti vokiečiais²⁷.

E. Kroegerio atstovavimas Hitlerio štabe buvo grynai simbolinis. Kilus reikalui H. Himmleris turėjo turėti po ranka vadinamąją „auką“²⁸. Jei Himmleris būtų planavęs išsaugoti tikrai Baltijos vokiečius, kurie buvo draugiškai nusiteikę Vokietijos atžvilgiu, tai jis nebūtų atsiklausęs Kroegerio, kiek jų gelbėti – visus ar tik dalį. E. Kroegerio dalyvavimas svarstant Baltijos vokiečių klausimą buvo reikalingas kaip daiktinis įrodymas, jog reikia rengti ilgalaikį planą. Nekyla abejonių, kad glaudūs ryšiai tarp Vokietijos, iš vienos pusės, ir Latvijos bei Estijos, iš kitos pusės, išskėlė Baltijos vokiečių problemą į pirmą vietą. Nacistiniai vadai net neabejojo, jog Baltijos vokiečiai nukentės nuo bolševikų rankos²⁹. Motyvacija, kad reikia apginti vokiečius nuo latvių teroro aktų, leido išvengti išpuolių prieš Staliną ir patenkino Vokietijos–Sovietų Sąjungos draugystės politikos šalininkus.

VI

Molotovo–Ribbentropo paktas, pasirašytas 1939 m. rugpjūčio 23 d., atvėrė duris karui.

Lenkijos pralaimėjimas ir vėliau – 1939 m. rugsėjo 28 d. – pasirašytos papildomos sutartys paleido nacionalsocialistų rasinės politikos mechanizmą. Pagrindinės rasinės politikos idėjos suvienyti visus vokiečius vienos valstybės teritorijoje ir vokiečių rasės pranašumo prieš kitas rases idėja gyvavo nuo pat nacionalsocialistinio judėjimo pradžios. Tačiau politinis pragmatizmas vertė koreguoti veiksmus ir pradėti nuo vokietybės stiprinimo užsienyje. Prasidėjus karui žlugo politinės sienos ir nacionalsocialistų pradėti planai, taigi kartu baigėsi ir VoMi veikla. Pagrindinės idėjos išliko, bet visiškai pasikeitė jų įgyvendinimo galimybės. Taigi alternatyva evakuoti Baltijos vokiečius į Vokietiją

Nuorodos

¹ Oficialiai perkėlimas vyko 1939 m. spalio 18 d. – lapkričio 15 d. Nuo 1939 m. spalio 18 d. iki 1940 m. sausio 16 d. iš Estijos „repatrijavo“ 12 209 Estijos vokiečiai. Pasibaigus perkėlimui buvo užregistruota 12 868 Baltijos vokiečiai, repatrijavę iš Estijos. „Abschlussbericht über die Erfassung der Baltendeutschen durch die Einwanderungszentralstelle“, nedatuotas (gali būti parengtas 1940 m. liepos mėn.), Bundesarchiv–Berlin (toliau – BA–B), R 69/586.

² Oficialiai perkėlimas vyko 1939 m. lapkričio 7 d. – gruodžio 16 d. Nuo 1939 m. spalio 8 d. iki gruodžio 12 d. iš Latvijos „repatrijavo“ 51 160 asmenų. Pasibaigus perkėlimui buvo užregistruota 48 641 Baltijos vokiečiai, repatrijavę iš Latvijos. Ibid.

³ Žr. šiame leidinyje N. Lebedevos straipsnį apie trėmimus į SSRS interesų sritis.

⁴ Götz Aly, „Endlösung“. *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt a. M., 1995, S. 176, 229, 248.

⁵ Šios ir kitos problemos, susijusios su lenkų ir žydų perkeldinimu, nebuvo nagrinėjamos ankstesniuose darbuose apie Baltijos vokiečių perkėlimą. Išimtis – Karlo D. Hooverio straipsnis „The Baltic Resettlement of 1939 and National Socialist Racial Policy“, *Journal of Baltic Studies* 8, 1977, p. 79–89.

⁶ Kaip pagrindinį šaltinį žr.: Götz Aly, op. cit., S. 114–146; Apie cutanazijos kampaniją ir Baltijos vokiečių perkeldinimą žr.: Volker Rieß, *Die Anfänge der Vernichtung „lebensunwerten Lebens“ in den Reichsgauen Danzig–Westpreußen und Wartheland 1939/1940*, Frankfurt a. M., 1995, S. 31, 36, 55.

nebuvo nauja idėja. Sprendimą „repatrijuoti“ Estijos ir Latvijos vokiečius lėmė ne išankstiniai planai, o susidariusi politinė situacija, kurią SS reichsfiureris panaudojo savo tikslams įgyvendinti.

Reikia pasakyti, kad iki šiol atliktuose tyrimuose demografinės politikos klausimu per mažai dėmesio skirta H. Himmlerio vaidmeniui. Naujausi E. Kroegerio memuarų tyrimai ir jo paties reikšmė priimant sprendimus taip pat turėtų būti iš naujo įvertinti. H. Himmlerio darbo kalendorius ir Hitlerio užrašai verčia smarkiai suabejoti E. Kroegerio memuarų teisingumu, bet tai jau ateities darbų objektas.

⁷ Erhard Kroeger, *Der Auszug aus der alten Heimat. Die Umsiedlung der Baltendeutschen*, Tübingen, 1967, S. 46–63; anksčiau negu Kroegeris šiuos pokalbius mini Friedrichas Buchardtas: „Im Interesse des Reiches. Zur politischen Vorgeschichte der Umsiedlung“, *Baltische Briefe*, 1964, Nr. 11, S. 19–22.

⁸ Žr.: Jürgen von Hahn, *Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltisch-deutscher Geschichte*, Marburg, 1982, S. 78–86; Götz Aly, op. cit., S. 38–40; David M. Crowe, *The Baltic States & the Great Powers. Foreign Relations, 1938–1940*, Boulder, San Francisco, Oxford, 1993, p. 118–119; Inesis Feldmanis, „Vācbaltiešu izceļošana“, *Latvijas archīvi*, 1994, Nr. 3, p. 32–41; Volker Rieß, op. cit., S. 32–34; Valdis O. Lumans veikale *Himmlers Auxiliaries. The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe, 1938–1945* (Chapel Hill, London, 1993) nkreipia jokie dėmesio į Kroegerio pokalbius; Kroegerio versiją kritikuoja Hansas von Rimscha straipsnyje „Die ‘Bewegung’ und die Umsiedlung. Zum Buch von Dr. Erhard Kroeger: Auszug aus der alten Heimat“, *Baltische Hefte*, 1968, Nr. 14, S. 264–282, ir Wilhelm Lenzas straipsnyje „Zur Umsiedlung der Deutschen aus Estland 1939–1941. Erinnerungsbericht von Hellmuth Weiss“, *Zeitschrift für Ostforschung* 39, 1990, S. 481–502.

⁹ Friedrich Buchardt, op. cit., S. 19–22.

¹⁰ Hilgerio atsiminimai apie reicho užsienio reikalų ministro derybas Maskvoje 1939 m. rugsėjo 28 d. Žr.: Ingeborg Fleischauer, „Der deutsch–sowjetische Grenz- und Freundschaftsvertrag vom 28. September 1939. Die deutschen Aufzeichnungen über die Verhandlungen zwischen Stalin, Molotov und Ribbentrop in Moskau“, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 39, 1991, S. 447–470.

¹¹ Apie Baltijos šalių gyventojų politiką žr.: Karl-Heinz Grundmann: *Deutschumspolitik zur Zeit der Weimarer Republik. Eine Studie am Beispiel der deutsch-baltischen Minderheit in Estland und Lettland*, Hannover-Döhren, 1977.

¹² Valdis O. Lumans, op. cit., S. 19–20.

¹³ Nereikėtų pamiršti „sentimentaliųjų“ priežasčių ir ypatingo Hitlerio dėmesio Pietų Tirolio klausimu, išdėstyto jo antroje knygoje *Hitlers zweites Buch. Ein Dokument aus dem Jahr 1928* (Gerhardo L. Weinbergo įžanga ir komentarai, Hanso Rothfelso pratarmė), Stuttgart, 1961, S. 176–215.

¹⁴ *Diktierte Option. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941* (dokumentus surinko ir įžangą parašė Dietrichas A. Locheris), Neumünster, 1974 (2-as nepakeistas leidimas), Doc. no. 2, S. 4–7.

¹⁵ Apie Estiją žr.: Jürgen von Hehn, „Zur Geschichte der deutschbaltischen nationalsozialistischen Bewegung in Estland“, *Zeitschrift für Ostforschung* 26, 1977, S. 597–650; Jüri Kivimäe, „Aus der Heimat ins Vaterland“. Die Umsiedlung der Deutschbalten aus dem Blickwinkel estnischer nationaler Gruppierungen“, *Norodost-Archiv*, 1995, IV, S. 501–520.

¹⁶ Šiuo klausimu žr.: David Feest, „Abgrenzung oder Assimilation. Überlegungen zum Wandel der deutschbaltischen Ideologien 1918–1939 anhand der „Baltischen Monatsschrift“, *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 45, 1996, S. 506–543.

¹⁷ Dr. Goekeno [atsiminimai], 1937 m. spalio 16 d., Užsienio reikalų ministerijos politinis archyvas (toliau – AA), R 60095.

¹⁸ Roderich von Ungern-Sternberg, „Bevölkerungsprobleme Lettlands“, *Osteuropa* 12, 1936, S. 155–173; Roderich von Ungern-Sternberg, *Die Bevölkerungsverhältnisse in Estland, Lettland, Litauen und Polen. Eine demographisch-statistische Studie*, Berlin, 1939, S. 62–64.

¹⁹ „Sonderbericht. Die Bevölkerungsverhältnisse im Baltikum“, nedatuotas (manoma, kad buvo parengtas 1939 m. pirmoje pusėje), BA–B, R 58/1063.

²⁰ Kotze – Užsienio reikalų ministerija, „Deutschfeindliche Stimmung in Lettland“, 1939 m. rugsėjo 16 d., AA, Pasiuntinybė Rygoje 86/8; Atsiminimai, Kotze, 1939 m. rugsėjo 16 d., AA, Pasiuntinybė Rygoje 128/2; Atsiminimai, Kotze, 1939 m. rugsėjo 20 d., AA,

Pasiuntinybė Rygoje 128/2; Kotze – Užsienio reikalų ministerija, 1939 m. rugsėjo 21 d., AA, Pasiuntinybė Rygoje 86/8; Pranešimas apie nuotaikas Latvijoje, „Deutschfeindliche Einstellung der lettischen Öffentlichkeit“, 1939 m. rugsėjo 22 d., AA, R 122678.

²¹ Atsiminimai, Kotze, 1939 m. spalio 6 d., AA, Pasiuntinybė Rygoje, 86/8 (l. 155–156).

²² Twardowskio užrašai (su priedais), 1939 m. spalio 3 d., AA, R 27251, ir *Diktierte Option*, Doc. no. 50 (be priedų), S. 54–55; „Politischer Bericht“, Kotze, 1939 m. spalio 6 d., *Diktierte Option*, Doc. no. 65, S. 69–73.

²³ Stenograma „Judenfrage im besetzten Gebiet“, Heydrich, 1939 m. rugsėjo 21 d., Nacionalinis archyvas, Vašingtonas, M 895, Roll 8 (Case IX), Doc. no. 307-1.

²⁴ Kaip pagrindinį šaltinį apie vokiečių planus Lenkijoje tuo metu žr.: Goetz Aly, op. cit., S. 60–65; *Die Tagebücher von Joseph Goebbels* (išleido Elke Fröhlichas, d. 1: 1923–1941 m. atsiminimai, t. 7, 1940 m. kovas–liepa), München, 1998 (1939 m. rugsėjo 30 d.), S. 130.

²⁵ Telegrama, Sthamer – Užsienio reikalų ministerija, 1938 m. rugsėjo 28 d., *Diktierte Option*, Doc. no. 1, S. 3; Vokiečių konsulas Libau – Vokiečių pasiuntinybė Rygoje, 1938 m. spalio 12 d., AA, Pasiuntinybė Rygoje 128/2.

²⁶ „Aufzeichnung betreffend die deutschen Volksgruppen in Estland, Lettland und Litauen“, Lorenz, 1939 m. rugsėjo 26 d., ir „Aufzeichnung über den Besitzstand der deutschen Volksgruppen in Litauen, Lettland und Estland“, Grosskopf, Köhler, 1939 m. rugsėjo 26 d.; Twardowskio užrašų priedai, 1939 m. spalio 3 d., AA, R 27251.

²⁷ Hans von Rimscha, op. cit., S. 274.

²⁸ Tai atsispindi dr. Peterio Kleisto komentare, jog Kroegeris buvo reikalingas tam, kad patvirtintų „baisias žinias“ iš Latvijos. Herbert Petersen, „Der grosse Aufbruch. Die Umsiedlung und ihre politische Vorgeschichte“, *Baltische Briefe*, 1964, Nr. 11, S. 5–15.

²⁹ Alfredas Rosenbergas kritikavo Hitlerio sutartį kaip neatitinkančią nacionalsocializmo idealų. *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, vol. 7 (1939 m. rugpjūčio 27 d.), S. 79. Vėliau kiti taip pat kritikavo Baltijos kraštų vokiečių repatriaciją, įvardydami tai kaip „pasidavimą panslavizmui“.

Iš anglų kalbos vertė Jūratė Dvarionaitė